

Монголо-куманська війна 1222 р.

У статті розглядається вторгнення монголів у південноруські степи та проблема монголо-куманської війни 1222 р.

В статтє освещается монгольское нашествие в южнорусские степи проблема монголо-куманской войны 1222 г.

Однією з дискусійних тем у сучасній українській історичній науці є дослідження історії народів Північного Причорномор'я, зокрема предків кримських татар-кипчаків. Відносини між державними об'єднаннями цих тюркських кочівників та східнослов'янськими князівствами були досліджені у значній кількості історичних монографій та статей. Але щодо зазначеної проблеми в історіографії відсутня єдина загальноприйнята позиція. Свідчення джерел про події XIII ст. є недостатніми та фрагментарними, і вчені часто некритично сприймають свідчення сучасників. Цим і зумовлена полярність оцінок в історичній науці щодо ролі кочівників у історії східноєвропейського цивілізаційного простору.

Деякі дослідники зайняли номадофобську позицію й звинувачують кочівників у більшості бід осілих народів. Наприклад, французький історик Ж. Дегін називає їх «паразитами людства», які тільки те й робили, що заважали розвитку землеробських суспільств та існували за їх рахунок. Л. Гумільов та Г. Вернадський намагались протиставити цій хибній концепції свою концепцію «добрих кочівників», але достатньою мірою не аргументували свою позицію та не дослідили проблему.

На даному етапі історичного розвитку нашої багатонаціональної країни необхідно позбавитись від упередженого ставлення до історії малих народів України. Потрібно позбутись багатьох стереотипних уявлень про тюркські народи нашої країни. Це допоможе відмовитись від багатьох упереджень та запобігти міжнаціональним конфліктам, що є особливо важливим у перші десятиліття незалежності України.

Метою цієї студії є розгляд та аналіз одного з малодосліджених аспектів походу корпусу монгольських полководців Субедея-багатура та Джебе-нойона у східноєвропейські степи, зокрема вторгнення монголів у землі кипчаків-куманів, тобто у степи Північного Причорномор'я.

Проблему більшість дослідників розглядає у контексті загальнокипчацької історії. В історіографії було кілька спроб висвітлити хід монгольського вторгнення у кипчакські степи. Першу спробу висвітлити цю проблему зробив ще російський сходознавець XIX ст. І. Березін [1]. Крім нього у дореволюційній російській історіографії цю проблему спробував дослідити П. Голубовський [2].

За радянських часів її вивченням займались М. Мізієв, С. Ахінжанов, К. Кудряшов, С. Плетньова., Г. Федоров-Давидов [3].

У сучасній українській історичній науці з'явилась значна кількість робіт, де дослідники торкаються певних проблем історії кипчаків. Серед українських студій можна виділити роботи, А. Козловського, С. Ізідінової, П. Толочка, Р. Бабенко [4].

Проблеми історії кипчаків, і, зокрема, Куманського ханства, досліджуються і у сучасній російській історіографії. Взаємовідносинам кипчаків та осілих народів присвячені праці таких

вчених, як І. Коновалова, В. Перхавко, О. Князький, М. Мургулія та В. Шушарін [5].

Джерельна база цієї проблеми є значною і складається в основному з історичних хронік. Серед історичних джерел, які висвітлюють події 1222р. на Кавказі та у кипчакських степах, можна виділити за етнополітичною та конфесійною належністю кілька груп джерел. Це хроніки мусульманських історіографів⁶, східнослов'янські літописи [7], свідчення європейських хроністів та місіонерів⁸, китайська хроніка династії Юань [9] та «Таємна історія монголів» [10]. Однак жодна група джерел не дає нам цілісної картини монгольського вторгнення у західноєвразійські степи й акцентує увагу на окремих його аспектах.

У 1206 р. Чингіз-хан об'єднав під своєю владою більшість племен Халха-Монголії (тер. сучасної МНР) [11]. До 1218 р. під його владою опинилась уся Центральна Азія [12]. Монгольські армії також завдали нищівних поразок військам чжурчженської імперії Цзінь [13]. У 1219 р. Чингіз-хан почав війну проти Хорезмійського султанату, яка призвела до розпаду цієї держави на кілька володінь [14].

Сам султан Ала ад-Дін Мухаммед II був змушений рятуватися втечею. Чингіз-хан направив йому навздогін загони Субедея, Джебе та Тохучара, які протягом 1220 р. спустошили Хорасан та Мазендеран. Наприкінці цього ж року хорезмшах помер. Але похід монголів на захід продовжувався і далі. Спустошивши у 1221 р. Північний Іран та країни Закавказзя [15], вони дійшли до Кавказьких гір.

За свідченнями авторів китайської хроніки «Юань-ши»: «Субетай повів війська навколо Куань-дін-ци-си (Хваліси, Каспійського моря), обхідними шляхами дійшов до перевалу Тай-хе (Дербент), і вийшов там де його не чекали» [16]. Навесні 1222 р. він завдав поразки аланам та дербентським кипчакам. Можливо влітку 1222 р. монголи вийшли до Дону і завдали поразки Шаруканідам (династія кипчакських правителів, під владою яких перебували донецькі та нижньодонські степи), а потім перемогли урусоба (у західній частині приазовських степів) та бурджогли (відомі як бурчевичі) [17].

Монгольське вторгнення спровокувало тимчасові міграції кипчакських племен на нові кочів'я. Арабський історик Ібн ал-Асір повідомляв, що: «одні сховались у болотах, другі у горах, а інші втекли у землі русів (урусів)» [18]. Можливо, урусоба та бурджогли втекли у Крим та на захід, дербентські кипчаки — у бік Саксіну (кипчакське ханство у Нижньому Поволжі) та Дербенту, кубанські кипчаки — у Кавказькі гори, а донські — на північний захід (у землі Чернігівського та Переяславльського князівств) та на захід. Монгольська агресія торкнулась і Середнього Подоння, де до монгольського вторгнення панувало плем'я токсоба [19]. Очолював його хан Ак-Кубуль, відомий ще за свідченнями домініканського монаха Юліана як Вітут. Монгольське вторгнення зумовило втечу значної кількості кипчаків на захід. Токсоба відкочували до Дніпра через землі ханства Шаруканідів. Не знайшовши притулку на землях Середнього Подніпров'я, вони були змушені разом із деякими групами донських та приазовських кипчаків мігрувати на захід у землі куманів (в угорській історіографії кунів).

Єгипетський дипломат Ан-Нувайрі підтверджує факт їх переселення і повідомляє, що «сталось [одного разу], що людина з племені дурут, Мангуш [син Котяня] пішов полювати, й зустрів його чоловік з племені токсоба, Аккубуль, а між тими племенами була давня ворожнеча, і взяв його [Мангуша у полон] та вбив. Довго не приходили новини про Мангуша до батька та його людей, і послали вони Джамгіра знайти його. Той повернувся і повідомив їм звістку про смерть його. Тоді батько його [Котян] зібрав людей своїх і плем'я своє, і пішов [війною] на Аккубуля. Коли до останнього дійшла звістка про похід їх [дурутів] проти нього, [тоді] він зібрав людей свого племені і приготувався до битви з ними [дурутами]. Вони зустрілись і бились: перемога була

за дурутами. Аккубуль сам був поранений, а люди його розбіглись» [20].

Свідчення Юліана багато в чому збігаються з відомостями, які подає Ан-Нувайрі. Як вказує Юліан — хан Вітут зазнав поразки від Гурег, який володів кочів'ями на річці Буз (тобто на Південному Бузі). Ці землі належали ханству кунів (або куманів), якими тоді правив Котян. Цілком вірогідним є те, що Гурег, згаданий Юліаном, це ніхто інший, як хан куманів Котян. За свідченнями Юліана не Ак-Кубуль напав на куманів, а Котян здійснив напад на токсоба [21]. На жаль, неможливо встановити, хто був ініціатором конфлікту, але не викликає сумніву той факт що, токсоба та інші кипчаки зазнали поразки від монголів та були відкинуті за Дніпро.

Ан-Нувайрі прямо вказує на це, повідомляючи, що «він [Аккубуль] відправив свого брата Ансара до Джучі-хана, сина Чингіз-хана, якого Угедей, який сидів у той час на престолі Чингізхановому, відрядив у північні країни. Він [Ансар] поскаржився йому [Джучі] на те, що зробило з його народом кипчакське плем'я дурут, і повідомив йому, що, якщо він [Джучі] нападе на них, то не зустрине там [нікого] з ворогів, крім дурутів. Тоді він [Джучі] рушив на них зі своїм військом, пішов на них і більшу частину [дурутів] знищив та захопив у полон» [22].

Юліан відтворює хід подій по-іншому. За його відомостями Вітут (Ак-Кубуль) після поразки від Гурег (Котяна) втік до султана Орнаха. Але той повісив Вітута на брамі. Сини Вітута після цього втекли до Гурег, який стратив старшого з них. Молодший втік до «татарського» Гургути (Чингіз-хана) й просив його помститись Гурегу, який пограбував його батька і вбив брата. І після того, як кумани були переможені він попросив помститись султану Орнаху. Гургута направив свої війська проти нього і переміг персів [23].

Автор біографії Субедея у хроніці «Юань-ши» згадує про битву корпусу Субедея та Джебе з кипчаками на річці Буцу [24]. Але необхідно звернути увагу на те, що китайці мали лише приблизне уявлення про географію Східної Європи, сплутали річки Буг та Дон і сплутали події, які відбувались у донських та причорноморських степах.

Повідомлення хронік Ан-Нувайрі та Юліана мають ряд неточностей. По-перше, кумани не могли бути сусідами токсоба, адже Побужжя та Подоння перебували на значній відстані одне від одного і відповідно їх володарі не могли контактувати між собою. По-друге, монгольськими військами, за свідченнями Ан-Нувайрі, керують не Субедей та Джебе, а Джучі-хан.

Варто зауважити, що ця помилка властива не тільки йому. Вона була широко розповсюджена у західноєвропейській історіографії доби Середньовіччя. Францисканський монах Джованні Плато де Карпіні повідомляє у своїй «Історії монголів», що «після нетривалого відпочинку він [Чингіз-хан] поділив [на відділи] свої війська. Одного з свого синів, який мав ім'я Тоссу якого також називали кааном, тобто імператором, він послав з військом у землю команів, яких переміг у великій битві. Після цієї перемоги він повернувся у свою землю» [25]. Францисканський монах Бенедикт Поляк в «Історії тартар» повторює припущення свого сучасника: «третє військо, яке пішло на захід на чолі з Тоссу-каном, сином Чингіза, підкорило спочатку землю, яка має назву Теркемен, а потім бісермінів та кангітів, і нарешті вдерлись у країну Купкас, тобто Куманію» [26].

З західноєвропейських хронік цю помилку запозичили новгородські літописи. Автор Новгородського першого літопису оповідаючи про битву на Калці повідомляє, що: «и быся с ними [татарами] из города того по три дни. Иниже татары поидоша по русских князих, бьюче до Днепра, а у города того оста два воеводе, Цигиркан та Тешюкан» [27]. Новгородський літописець називав Тешюканом [Tosi-qa'an] сина Чингіз-хана Джучі [Tosi або Joci].

«Батько російської історіографії» В. М. Татишев вважав, що у битві на Калці взяв участь та загинув Джучі (данний автор його називає Тосхус, тобто Тоссу) [28]. Цигирканом або Чирканом

на теренах Східної Європи називали Чингіз-хана. Той ніколи не перебував на просторах Східної Європи та Північного Кавказу. Чим же можна пояснити ці помилки новгородського літописця?

Можливо, під час роботи над своїм літописом він використовував західноєвропейські джерела (зокрема хроніку Юліана), які не містили достовірної інформації щодо подій у кипчакських степах, які відбувались у 1222 р. Відповідно помилка переходила з літописа у літопис, із компіляцію у компіляції, доти поки не стало можливим зіставлення свідчень східнослов'янських, китайських, близькосхідних та західноєвропейських хронік. Зіставлення й аналіз їх змісту дає можливість твердити, що Джучі не міг перебувати у західнокипчацьких степах, оскільки у той час перебував у землях емеків та східних кипчаків, які були завойовані монголами, тільки у 1218–1219 рр., й забезпечував там порядок, оскільки влада монголів на тих територіях ще була досить слабкою.

Ставка Чингіз-хана в цей час перебувала на берегах річки Сирдар'ї й звідти він керував своєю імперією. «Таємна історія монголів» вказує, що сам хан «провів сім років серед сартаульського народу», тобто у Мавераннахрі (територія сучасних Узбекистану, Таджикистану, південно-східної частини Казахстану та заходу Киргизстану) [29]. Автор біографії Чингіз-хана (Тай-цзуна у китайській історіографії) у «Юань-ши» повідомляє, що «року гуй-вей, 18-го від створення держави (весна 1223 — зима 1224 рр.) ... влітку Тайцзун (Чингіз-хан) ховався від спеки біля річки Ба-лу-вань (Перван). Царевичі Джучі, Чагатай, Угедей з'єдналися із військом Баланоюна. Після чого встановили порядок у містах Західного Краю (Мавераннахру) і залишили даругачі (намісників) стежити за ними» [30].

На відсутність Чингіз-хана у Центральній Азії вказує незвично активна діяльність правителів тангутської держави, які намагались врятувати свою державу від завоювання монголами, заохочуючи до повстання проти Чингіз-хана кочові племена Центральної Азії [31]. Якби Чингіз-хан перебував у Халха-Монголії із основними силами свого війська, то він би неодмінно наказав би покарати тангутів, правитель яких ще у 1218 р. завдав йому особистої образи [32]. Проти чжурчженської імперії Цзінь не велось активних наступальних операцій, оскільки основна увага Чингіз-хана була зосереджена на тому, щоб утримати завойовані внаслідок перемог 1219–1220 рр. території, зокрема Мавераннахр. Завоювати країну легше ніж утримувати її під своєю владою. Чингіз-хану та Джучі було не до участі у поході проти кипчаків [33].

Новгородський літописець серйозно помиляється згадуючи про їх участь у Калкській битві. Втім, не треба вважати, що помилки були властиві тільки європейській історіографії. Неточності були характерні й для істориків мусульманського світу. Перський посадовець та історик Ала ад-Дін Ата-мелік Джувейні також повідомляє у «Історії завойовника світу» (Таріх-і Джихангушай), що «військо Туші (Джучі) знаходилось у Дешт-і Кипчаку й у тих же краях; вони (Субедей та Джебе) з'єдналися з ним і звідти прийшли до Чингіз-хана» [34]. Джувейні забув вказати, що Джучі перебував не у західній, а у східній частині Дешт-і Кипчаку (Дешт-і Кипчак — це територія західноєвразійських степів від хребта Тарбагатай на китайсько-казахстанському кордоні до річки Олт у Румунії), і, що Субедей та Джебе приєдналися до нього тільки у 1224 р., після поразки, якої вони зазнали від волзьких булгар [35].

Юліан також сплутав хронологію подій, які стались у кипчакських степах. За його логікою кунів (куманів) було переможено перед тим, як монголи перемогли Хорезмійський султанат, столицею якого було місто Гургандж (Ургенч, Орнах, Орнас) [36]. Це суперечить інформації, що відома з мусульманських хронік, які надають більш достовірні свідчення, ніж Юліан. Швидше за все він невірно трактує повідомлення надані йому приуральськими фінно-уграми та кипчаками й об'єднав у один два різних монгольських походи. Похід монголів проти кипчаків, який відбувся

раніше ніж було здобуто Гургандж, мав місце у 1218 р. І тоді Субедей, Джебе та Джучі підкорили емеків та східних кипчаків, і вперше зіткнулись із хорезмійцями у Тургайському степу [37]. Однак ці події не мали ніякого відношення до західних (причорноморських та приазовських) кипчаків.

Наведене вище повідомлення Юліана про те, що султан Гурганджа стратив Ак-Кубуля також є невірними. Для того, щоб це зробити він мав пройти через землі канглів. До того ж на момент вторгнення монголів у західну частину Дешт-і Кипчака Хорезмійського султанату вже не існувало. Він припинив своє існування ще у 1220 р. внаслідок поразок завданих армії султана Мухаммеда II ібн-Текеша монголами [38]. Після 1220 р. на теренах Ірану утворилося кілька незалежних володінь, а Мавераннахр та Хорасан перебували під владою Чингіз-хана, який у 1224 р. передав ці землі своїм синам Джучі та Джагатаю.

Але попри всі свої неточності хроніки Ан-Нувайрі та Юліана, вказують на те, що Субедей та Джебе не оминули у своєму поході земель куманів. Серед істориків немає єдиної думки щодо того коли відбулись згадані події. Г. О. Федоров-Давидов вважає, що вторгнення монголів у землі куманів сталась вже за правління Угедея і його варто датувати початком 30-х рр. XIII ст. [39]. С. О. Плетньова прийняла цю позицію, але з деякими застереженнями [40]. Р. В. Бабенко вважає, що вторгнення монголів у володіння токсоба та війна з куманами мали місце у 1226–1229 рр. [41].

Але автори середньовічних хронік датують його значно ранішим часом. Ан-Нувайрі вказує, що вторгнення монголів у Дешт-і Кипчак відбулось у 1217 р. та 1218 р. і сталося після «відбуття західних татар» з Ірану та Закавказзя [42]. Це майже відповідає часу походів Субедея та Джебе у Східну Європу. Але необхідно звернути увагу на те, що цей автор не був сучасником епохи монгольських завоювань. Він був арабським дипломатом кінця XIII ст. — початку XIV ст. і отримував новини про події у Дешт-і Кипчаку з третіх рук. Юліан, який був сучасником подій, зовсім не вказує хронологічних меж цих подій і плутає їх.

Якщо б вторгнення монголів у кочів'я куманів відбулось у першій половині 30-х рр., то Котян був би змушений вести війну на кілька фронтів —проти угорців, київського князя та монголів. Війни хана Котяна були добре висвітлені у вітчизняних та іноземних історичних джерелах та дослідженнях. Війна з монголами та масові переселення кипчаків були б досить значними подіями, і якби похід монголів мав місце, то він повинен був відбитися у східнослов'янських літописах. Але, оскільки ні у східнослов'янських літописах, ні в угорських хроніках, які містять докладні свідчення щодо подій у причорноморських степах у 20–30-ті рр. XIII ст., не відзначено вторгнення монголів у степи Північного Причорномор'я у 1229–1231 рр. Припущення про вторгнення монголів у причорноморські степи на початку 30-х рр. XIII ст. є неточним і не відповідає історичній дійсності.

За нашу думку, такі масові міграції кипчаків, які були описані Ан-Нувайрі та Ібн ал-Асіром, мали б відбутись під час масштабних військових дій, які відбувались у Дешт-і Кипчаці у 1222/1223 або у 1238/1239 рр. Вони були належно висвітлені сучасниками.

Події 1229–1231 рр. мали локальне, регіональне значення. Метою «волзької кампанії» нойонів Кокошая (Кукдая) та Субедея було знищення болгаро-саксінського заслону, щоб пробити собі шлях у західну частину Дешт-і Кипчаку. Як відомо, ця кампанія 1229–1231 рр. мала лише частковий успіх. Були остаточно переможені лише кипчаки-токсоба [43]. Однак Волзька Болгарія та Саксін чинили загарбникам запеклий опір і їх землі були підкорені лише у 1236 р. Можливо, монголи у 1229–1231 рр. здійснили окремі рейди у напрямку Терека та Дону. Але в будь-якому випадку вони не вийшли навіть у приазовські степи. Отже, куманам у 1231 р. не загрожувала небезпека з боку монголів.

Монголо-куманська війна не могла відбуватись і у 1238–1240 рр. з тієї причини, що хан

Котян разом із своїми людьми відкочував у Угорщину в 1237 р., коли монгольські війська тільки наближались до приазовських степів. У 1238 р. хан Бату писав у своєму листі угорському королю Белі IV: «дівнався я про те, що рабів моїх куманів тримаєш ти під своїм захистом, тому наказую тобі не тримати їх у себе, дивись, щоб я через них не напав на тебе. Куманам легше втікати, ніж тобі, оскільки вони кочують у шатрах, без домів, можуть втікати, а ти ж, живеш у домах, маєш землі та міста, як тобі уникнути руки моєї!» [44]. Тобто кумани емігрували в Угорщину ще до зіткнення з монгольським військом. Котян не бажав зіткнення з Чингізідами, кількість воїнів яких за розрахунками В. Каргалова становила майже 140 тис. воїнів [45] і значно перевищували його сили.

У світлі вищенаведених фактів цілком правдоподібним видається те, що заслуги Субедея та Джебе у «кипчацькій кампанії» 1222–1223 рр. були приписані ним Джучі-хану. Отже, ми вважаємо вірним датувати кумано-монгольську війну кінцем 1222 р. Саме тоді ханство куманів зазнало удару від корпусу Джебе та Субедея.

Цю гіпотезу підтверджує ще й той факт, що східнослов'янські літописи вказують на те, що Котян перед тим, як прибути до Галича у 1222 р. був переможений монголами. Новгородський перший літопис вказує, що: «прибегоша оканьнии Половци, идете зовется вал Половечский избиеных остаток, Котян с иными князьями» [46]. Переможені кумани знайшли тимчасовий притулок у землях Чорних Клобуків, на Галичині та Поділлі [47]. Подальші події призвели до Калкської битви, висвітлення передумов та причин якої у мету цієї розвідки не входить.

Одним із найбільш дискусійних питань української науки залишається проблема монгольського вторгнення у степи Причорномор'я, яка не була досі достатньою мірою досліджена.

Необхідно відзначити, що деякі положення радянської історіографії про похід Субедея та Джебе у Північне Причорномор'я потребують перегляду. Перше вторгнення монголів у землі куманів відбулося у 1222 р., а не на початку 30-х рр. Усталена в історіографії думка про виправу корпусу Субедея та Кукдая (Кокошая) у Північне Причорномор'я у 1229–1231 рр. є помилковою та не відповідає історичним реаліям. Також не відповідає історичній дійсності твердження про те, що монголи атакували куманів у 1226–1229 рр. Жодне джерело не підтверджує ці гіпотези.

Свідчення писемних джерел про події 1222 р. містять багато неточностей і є заплутаними. Особливо багато плутанини у свідченнях західноєвропейських хронік, які приписали Джучі-хану ініціативу вторгнення та звитяги у цій кампанії. Деякі з них приписували й самому Чингіз-хану перемогу над куманами та плутали хронологію подій. Мусульманською та далекосхідною історіографією, а також «Збірником літописів» Рашид ад-Діна, «Юань-ши» та «Таємною історія монголів», засвідчена безпідставність тверджень про участь Джучі та Чингіз-хана у поході корпусу Субедея та Джебе. Причиною історіографічної помилки західноєвропейських хроністів та місіонерів була невірна інтерпретація ними розповідей сучасників подій.

Примітки:

1. Березин И. Н. Первое нашествие монголов на Россию // Журнал министерства народного просвещения. — СПб., 1855. — Ч. LXXXVI. — Отд. II. — С.К79–114.
2. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX—XIII вв. Монография. — К., 1884. — 254 с.
3. Мизиев И. М. Монголы на пороге Европы // Волжская Булгария и монгольское завоевание. — Казань, 1988. — С. 114—119; Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. — Алма-Ата, 1989. — 291 с.; Кудряшов К. В. Половецкая степь. Очерки исторической

географии. — М., 1948. — 163 с.; Плетнева С. А. Половцы. — М., 1990. — 208 с.; Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966. — 252 с.

4. Бабенко Р. В. Борьба народов з монгольською агресією в Східну Європу у 1229–1236 рр. // Наукові записки НПУ ім. М. П. Драгоманова. — К., 2002. — Т. XLIX. — С. 198–204; Изидинова С. Р. Половцы: Мифы и исторические реалии. — Севастополь, 1995. — 121 с.; Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. — К., 1992. — 184 с.; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999. — 196 с.

5. Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и нижнее Подунавье. — М., 2000. — 272 с.; Князький О. И. Половцы в Нижнем Подунавье // Вопросы истории. — 2000. — № 3. — С. 121–129; Князький О. И. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец X — середина XIII вв.). — Коломна, 1997. — 271 с.; Мургулия М. П., Шушарин В. П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII веках. — М., 1998. — 335 с.

6. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — М. — Л., 1952. — Т. I. — Кн. 2. — 316 с.; Він же. — М. — Л., 1960. — Т. II. — 248 с.; Из истории завоевателя мира Джувейни // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — М. — Л., 1941. — Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В. Г. Тизенгаузенем и обработ. А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. — С. 20–24; Из летописи Ибн эль-эсира // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — СПб., 1884. — Т. I.: Извлечения из сочинений арабських. — С. 1–45; Из энциклопедии Ан-Нувайри // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — СПб., 1884. — Т. I.: Извлечения из сочинений арабських. — С. 128–171, 451.

7. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М. — Л., 1950. — 640 с.; Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М., 1962. — Т. II. — 938 стб.; Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку // ПСРЛ. — Л., 1927. — Т. I. — Вып. 2. — Стб. 295–487.

8. История тартар брата Ц. Де Бридиа // Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года. — СПб., 2002. — С. 99–126; Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII века о татарах в Восточной Европе // Исторический архив. — М. — Л., 1940. — Т. 3. — С. 71–112; Куник А. А. О походе татар в 1223 г. по Нейбургской хронике // Учен. Записки имп. АН по II и III отделениям. — 1854. — Т. 2. — С. 760; Джованни дель Плано Карпини. История монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. — М., 1957. — 270 с.

Кычанов Е. И. О некоторых обстоятельствах похода монголов на запад (по материалам «Юань-ши») // Тюркологический сборник. — 2001. — С. 75–83; Кычанов Е. И. Сведения «Юань-ши» о завоевании Руси монголами // Историография и источниковедение истории Азии и Африки. — СПб., 1999. — Вып. XVIII. — С. 160–169; Иванов А. И. Походы монголов в Россию по официальной китайской истории Юань-ши // Записки разряда военной археологии и археографии Имп. Русского военного-исторического общества. — Петроград, 1914. — Т. 3. — С. 18–19; Юаньши (официальная история династии Юань). Основные записи. // Храпачевский Р. П. Военная держава Чингис-хана. — М., 2004. — С. 432–525.

10. Сокровенное сказание монголов. — М., 2002. — 156 с.

11. Кычанов Е. И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. Чингис-хан: личность и эпоха. — М., 1995. — С. 133–138.

12. Кутлуков М. Монгольское господство в Восточном Туркестане // Татаро-монголы в Азии

и Европе. — 2-е изд. — М., 1977. — С. 85–100.

13. Мелихов Г. В. Установление власти монгольских феодалов в Северо-Восточном Китае // Татаро-монголы в Азии и Европе. — 2-е изд. — М., 1977. — С. 62–85.

14. Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов (1097—1231 годы). — М., 1986. — С. 128–155; Буниятов З. Государство атабеков Азербайджана. — Баку, 1978. — С. 158–161; Петрушевский И. П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219–1224 гг. и его последствия // Татаро-монголы в Азии и Европе. — М., 1977. — С. 107–139.

15. Буниятов З. М. Государство атабеков Азербайджана (1136—1225 годы). — С. 114–118; Бабаян Л. О. Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII—XIV вв. — М., 1969. — С. 87–91; Али-заде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. — Баку, 1957. — С. 94–99; Ашурбейли С. Б. Государство Ширваншахов (VI—XVI вв.). — Баку, 1983. — С. 147–149.

16. Юань-ши (официальная история династии Юань). Основные записи. — С. 500.

17. Плетнева С. А. Вказ. праця. — С. 172; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1992. — Т. II. — С. 540; Гумилев Л. Н. От Руси до России: Очерки этнической истории. — М., 2002. — С. 113; Карамзин Н. М. История государства Российского. — Москва, 1988. — Кн. 1. — Т. I—III. — Стб. 141; д'Оссон К. История монголов. От Чингиз-хана до Тамерлана. — Иркутск, 1937. — Т. I.: Чингиз-хан. — С. 192–193; Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития Феодалной Руси. Феодалная Русь и кочевники. — М., 1967. — С. 64; Изидинова С. Р. Половцы: Мифы и исторические реалии. — Севастополь, 1995. — С. 16; Голубовский П. Вказ. праця. — С. 230.

18. Из летописи Ибн эль-эсира. — Т. I. — С. 26.

19. Бабенко Р. В. Вказ. праця. — С. 199.

20. Из энциклопедии Эн-Нувайри. — С. 541.

21. Аннинский С. А. Вказ. праця. — С. 84–85.

22. Из энциклопедии Эн-Нувайри — С. 541.

23. Аннинский. Вказ. праця. — С. 84–85.

24. Кычанов Е. И. Сведения «Юань-ши» о завоевании Руси монголами. — С. 161; Кычанов Е. И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. Чингис-хан: личность и эпоха. — М., 1995. — С. 196; Иванов А. И. Походы монголов в Россию по официальной китайской истории Юань-ши — С. 19.

25. Джованни дель Плано Карпини. История монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. — С. 41.

26. История тартар брата Ц. Де Бриди. — С. 111.

27. Новгородская первая летопись. — С. 63.

28. Татищев В. Н. История Российская. — М., 1965. — Т. III. — С. 218.

29. Сокровенное сказание монголов. — С. 141.

30. Юань-ши (официальная история династии Юань). Основные записи. — С. 473.

31. Кычанов Е. И. Очерк истории тангутского государства. — М., 1968. — С. 308.

32. Сокровенное сказание монголов. — С. 138.

33. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — Т. II. — С. 78–79.

34. Из истории завоевателя мира Джувейни. — С. 23.

35. Уолкер С. Чингиз-хан. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 175; Филлипс Э. Д. Монголы. Основатели империи Великих ханов. — М., 2003. — С. 66; д'Оссон. Вказ. праця. — С. 196; Груссе Р. Чингис-хан: Покоритель Вселенной. — М., 2003. — С. 219; Каргалов В. В. Вказ. праця. —

С. 66; Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. — М. — Л., 1950. — С. 51; Фахрутдинов Р. Г. Очерки по истории Волжской Булгарии. — М., 1984. — С. 98; Смирнов А. П. Волжские булгары. // Труды Государственного Исторического Музея. — М., 1951. — Вып. 19. — С. 49.

36. Аннинский. Вказ. праця. — С. 84–85; Pelliot P. *Researches sur les Chretiens d'Asie Centrale et d'Extreme-Orient, opera postuma publicata a cura di J. Dauvillier e L. Hambis.* — Paris, 1973. — P. 40–41.

37. Ахинжанов С. □ М. Вказ. праця. — С. 220–221; Кычанов Е. И. Сведения Юань-ши о переселении киргизов в XIII веке // Известия АН КиргССР. — Сер. общественных наук. — Т. 5. — Вып. 1. — С. 62–63; Кадырбаев А. Ш. Китайские источники монгольской эпохи о внешнеполитических связях тюркских кочевников Казахстана — кыпчаками и канглы — с народами Центральной Азии и Дальнего Востока (XII — начало XIII в.) // XIII научная конференция. «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. — М., 1982. — Ч. 2. — С. 134.

38. Бунятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов (1097–1231 годы). — С. 128–155; Бунятов З. Государство атабеков Азербайджана. — С. 158–161; Петрушевский И. П. Вказ. праця. — С. 107–139.

39. Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця. — С. 230.

40. Плетнева С. А. Вказ. праця. — С. 169–170.

41. Бабенко Р. В. Вказ. праця. — С. 198–199.

42. Из энциклопедии Ан-Нувайри. — С. 128–129.

43. Халиков А. Х., Халиуллин И. Х. Основные этапы монгольского нашествия на Волжскую Булгарию // Волжская Булгария и монгольское завоевание. — Казань, 1988. — С. 8–9.

44. Аннинский С. А. Вказ. праця. — С. 88.

45. Каргалов В. В. Вказ. праця. — С. 73.

46. Новгородская первая летопись. — С. 62.

47. Мизиев И. М. Вказ. праця. — С. 118; Уолкер С. Вказ. праця. — С. 172; Грушевський М. С. Вказ. праця. — С. 541; Гумилев Л. Н. Вказ. праця. — С. 114; Карамзин. Вказ. праця — Стб. 141–142; д'Оссон К. Вказ. праця. — С. 194; Каргалов В. В. Вказ. праця. — С. 64; Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Вказ. праця. — С. 202; Голубовский П. Вказ. праця. — С. 230.